KÜLTÜREL MİRASIN YAŞATILMASINDA VE AKTARILMASINDA MEDYANIN ROLÜ: ŞİRVANŞAHLAR DEVLETİ'NDEN MUASIR AZERBAYCAN'A*

Lokman ZOR**

Özet: İletişim teknolojilerindeki gelişmelerin bir sonucu olarak medya, günümüzde milyonlarca insana çok kısa sürede ulaşma imkânına sahip etkili bir güç halini almıştır. Bu gücün tarih ve kültürle olan ilişkisi akademik düzeyde çok sayıda ve son derece önemli çalışmalara konu olmuştur. "Kültürel Mirasın Yaşatılmasında ve Aktarılmasında Medyanın Rolü: Şirvanşahlar Devleti'nden Muasır Azerbaycan'a" isimli bu çalışmada da; çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti ve tarihi Şirvanşahlar Devleti arasındaki kültürel bağ medya ile ilişkilendirilerek incelenmektedir. Medya ve kültür ilişkisi çerçevesinde somut mirasın yanı sıra bilginin, geleneklerin, alışkanlık ve becerilerin, din ve ahlak kurallarının, topyekûn yaşam biçiminin kuşaktan kuşağa aktarılmasında, korunmasında ve tanıtılmasında medyanın taşıdığı rol üzerinde durulmaktadır. Çağdaş Azerbaycan'ın tesis edilmesinde Şirvanşahlar Devleti'nden kalan tarihi ve kültürel mirasın fonksiyonu ve bunun medya aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarılma yöntemine yönelik öneriler ortaya koyulmaktadır.

***Anahtar Kelimeler**: Kültür, Kültürel Miras, Medya, Şirvanşahlar Devleti, Azerbaycan.*

The Role of the Media in Sustainment and Transfer of Cultural Heritage: from State of Shirvanshahs to Modern Azerbaijan

Abstract: As a result of the developments in information technologies, media in our day has become en effective power that has the possibility to reach millions of people in very short period of times. The relation of this power with history and culture has become the subject of a large number of very important studies in the academical level. In this study called "The role of the media in sustainment and transfer of cultural heritage: from state of Shirvanshahs to modern Azerbaijan"; the cultural bond between modern Azerbaijan Republic and State of Shirvanshahs are examined by being associated with media. It emphasizes the role of the media in relation to information, traditions, habits and skills, religion and moral principals, all together lifestyle, besides concrete heritage in the frame of media and culture relationship to be transferred and promoted to one generation to the other. Suggestions are revelaed in establishing the Modern Azerbaijan, the function of the cultural heritage and history left from the State of Shirvanshahs and the method of transferring this to next generations through media.

***Key Words**: Culture, Cultural Heritage, Media, State of Shirvanshahs, Azerbaijan.*

Kültürü farklı bilim alanları, düşünce sistemleri ve bakış açılarıyla birçok biçimde tanımlamak mümkündür. Şüphesiz, bütün bu tanımlar kültürü farklı boyutlarıyla ele alması bakımından kavramsal yönüyle ilgili kabul edilebilir nitelikler taşımaktadır. Bu anlamda en genel yaklaşım kültürü, belirli bir kitle ya da toplumsal yapıyla ilişkili olarak değerlendirmektir. Çünkü kültür, toplumları birbirinden ayıran, onların kendine has belirleyici özelliklerini ve karakteristik niteliklerini ortaya koyan özel bir temsil unsurudur. Toplumların yüzyılları aşan yaşamları süresince tecrübelerinden, uygulamalarından, düşünüşlerinden vb. yola çıkarak kendiliğinden oluşturdukları somut veya soyut ürünler ve değerler bütünüdür. Yani bir bakıma yaşanmışlıklardan elde edilen bilgi ve becerilerin tamamıdır.

Kültür, belirli bir insan topluluğunun dini, ahlaki, siyasi, hukuki sistemlerinin, gelenek ve göreneklerinin, biliminin, sanatının ve teknik becerilerinin taşıdığı ortak damgadır (Kuçuradi, 2009:64). Bir başka ifadeyle; bir toplumun üyesi olarak insanoğlunun öğrenip edindiği bilgi, birikim, inanç, gelenek-görenek, sanat, hukuk, ahlaki değer gibi beceri ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür (Tylor, 1958:269).

Kültür, toplumsal yaşamın en önemli gerekliliklerinden biridir. İnsanların öncelikle kişisel kimliklerinin oluşmasını, kendilerini anlayıp tanımalarını, birbirleriyle ilişki kurup toplumsallaşmalarını sağlayan, maddi ve manevi unsurlarıyla insanları bir araya getirip bir arada tutan değerler bütünüdür. Bu yönüyle toplumsal düzenin ortaya çıkması ve devam etmesi kültür sayesinde söz konusu olur. Çünkü insanların toplumsal bir yapı içerisinde müşterek kurallar ve normlar etrafında, belirli bir uyumla bir arada yaşamalarını kültür

* Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi SBT 2024/7-YEDEP kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi, lokman_zor@hotmail.com

DOI :10.30546/100981.1.2024.0143

mümkün kılar. İnsanın bireysel yaşamına anlam ve tutarlılık kazandıracak özü, değerleri ve gerekçeleri var eder.

Dijital teknolojilerin gelişip yaygınlaşması, küreselleşmenin etkisinin daha belirgin şekilde hissedilmesi sonucunu doğurmuş, milli değerlerin, tarihin ve kültürün önemini, bütün bunların korunma gerekliliğini daha güçlü şekilde gün yüzüne çıkarmıştır. Milletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri, karakteristik özelliklerini ve benliklerini devam ettirebilmeleri açısından kültürel varlığın korunması ve aktarılması günümüz şartlarında büyük önem taşır. Bunun gerçekleştirilmesi ise öncelikle bu doğrultuda tesis edilen politika ve uygulamalarla söz konusu olabilir.

Günümüzde küreselleşmenin bariz bir tehditle karşı karşıya getirdiği tarihi ve kültürel değerler, bu doğrultudaki politika, program ve uygulamaların gözden geçirilmesini, geliştirilmesini ve yapılandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Kültüre yönelik politika ve programlar, hem günümüzde hem de gelecek için bu doğrultudaki yapıyı belirlemede, milli tarih ve kültüre ait mirasın korunup tanıtılmasında önemli rol sahibidir. Bu yüzden kültür politikalarının gerektiği ölçüde önemsenerek, uzun vadeli olarak bilimsel temeller üzerine inşa edilmesi şarttır. Millilik ekseninden ayrılmadan evrensel ilkeler çerçevesinde bir yaklaşım sergilenmeli, söz konusu olabilecek yozlaşma ve yabancılaşmaya yönelik tedbirler alınmalıdır. Zira kültürün gelişmeye açık bir yapıda olması başka kültürlerin etkisi altına girmesi, diğer kültürlere ait değerlerin yerleşip özünden uzaklaşması böylece de belirgin bir bozulmanın ortaya çıkması sonucunu da doğurabilir. Kültürel yozlaşma ve bozulmanın önlenmesi bir takım araçların etkili kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda en az eğitim politikaları kadar medya da önem taşımaktadır.

Medya günümüzde sahip olduğu imkânlar çerçevesinde oldukça önemli bir kültürel araç niteliğindedir. Zira kültürel hareketliliğin ve etkileşimin büyük bir kısmı medya aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu yönüyle medya, kültürlerin birbirinden etkilenmesi, bir kültüre ait olan unsurların diğer kültürlere taşınması ve kültürlerin birbirine evirilmesi noktasında bir işlevi yerine getirebilmekte, bundan dolayı da çok farklı çevrelerce kültürel bozulmaya neden olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir. Medya, kültürel unsurları istenildiği şekilde değiştirerek sunma imkânına ve kabullendirme gücüne sahiptir. Son derece kısa bir sürede herhangi bir kültürün çözülmesine yol açabilir, yabancı bir kültüre ait unsurların başka bir kültüre taşınıp yerleşmesini sağlayabilir ve sonuçta özü tam anlamıyla belli olmayan, melez ve karmaşık bir kültürel yapıyı ortaya çıkarabilir.

Bütün bunların ışığında milli kültürlerin değişime uğramasında medyanın eleştiriyi hak eden önemli bir fonksiyona sahip olduğu inkâr edilemez. Ancak bunun tam tersinin de söz konusu olabileceğini dikkate almak gerekir. Dolayısıyla medya ile kültürü yalnızca kültürel yozlaşma bağlamında ele almak doğru olmaz. Kültür ve medya arasındaki güçlü ilişki kültürün yaşatılması ve kültürel mirasın aktarılması noktasında da kendini gösterir. Bu doğrultudaki eleştirilere verilen cevapların büyük bir kısmı da medyanın kültüre sağladığı bu tür olumlu katkılar çerçevesindedir. Kültürel yozlaşmaya sebep olduğu kadar söz konusu yozlaşmanın önlenmesinin de medya aracılığıyla mümkün olduğu, kültürlerin yaşatılmasının, zenginleştirilmesinin ve gelecek nesillere aktarılmasının yine medya sayesinde gerçekleştirildiği göz ardı edilemez.

Medyanın kültüre katkı sağlama noktasında doğru bir yaklaşımla kullanılması, kültürel unsurların ve uygulamaların geniş halk kitlelerine taşınmasını, bu sayede öğrenilmesini, yayılmasını, yerleşip kökleşmesini mümkün kılar. Çocuklara ve gençlere kültürün tanıtılıp öğretilmesini sağlayarak kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına aracılık eder. Kültüre ait unsurların, uygulamaların ve bu bağlamdaki değerlerin toplumsal yapı içerisinde birleştirici, bütünleştirici nitelik taşımasını sağlayacak fonksiyonel bir etki yaratır. Milli kültürün uluslararası arenada tanıtılmasına ve yabancı kültürler karşısında dinamik kalmasına hizmet eder. Bunların dışında medyanın kültüre sağlayacağı katkı

bağlamında belirtilebilecek daha birçok hususdan bahsetmek mümkündür. Hiç şüphesiz bütün bunların mümkün olması, milli kültür politikaları çerçevesinde şekillenen bir medya yayıncılığı anlayışına bağlıdır. Böylesi bir yaklaşım, geçmişle gelecek arasında yıkılmaz bir köprünün tesis edilmesini, bu sayede de kültürün korunmasının, zenginleştirilmesinin, tanıtılmasının ve hepsinden önemlisi özü bozulmadan kuşaktan kuşağa aktarılmasının gerçekleştirilmesine önemli katkılar sağlar.

Bu çalışmada; çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti ve tarihi Şirvanşahlar Devleti arasındaki kültürel bağ medya ile ilişkilendirilerek incelenmekte, kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında, korunmasında ve tanıtılmasında medyanın taşıdığı rol üzerinde durulmaktadır. Çağdaş Azerbaycan'ın tesis edilmesinde Şirvanşahlar Devleti'nden kalan tarihi ve kültürel mirasın fonksiyonu ortaya konulmakta, bu mirasın medya aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarılma yöntemine yönelik öneriler paylaşılmaktadır.

Azerbaycan tarihinin önemli fakat üzerinde yeterince durulmamış konularından biri olan Şarvanşahlar Devleti, Transkafkasya ve Yakın Doğu'daki en büyük ortaçağ devletlerinden biridir. Oryantalist tarihçilerin bu konuya yönelik ilgisi, 19. yüzyılda B. Dorn'un "Şirvanşahlar Tarihinin Öğrenilmesine Teşebbüs" isimli eserinin ortaya çıkmasıyla söz konusu olmuştur. Bununla birlikte, bilim adamları daha çok Şirvanşahlar Devleti'nin farklı zamanlardaki askeri tarihiyle ilgilendiklerinden, bu konu yeteri düzeyde araştırılmamıştır. Kaynaklardaki bölük pörçük bilgilerin azlığı, Şirvanşahlar hanedanının temsilcilerine dair yeterli tarihi veri bulunmaması gibi sebepler Azerbaycan tarihinin bu ilginç devrinin aydınlatılmasını yavaşlatmıştır (Aşurbəyli, 2006a:5).

Şirvan ya da Şervan adıyla anılan bölge, genel olarak kuzeyde Kafkas dağları ve Bâbül-Ebvab (Derbend), batıda Gürcistan ve bugünkü Şeki şehri, doğuda Hazar Denizi ve Bakü şehri, güneyde ise Kür nehri ile çevrilmiş hem dağlık, hem de ova olan bir bölgedir (İsmayilov, 2016:23). Bu bölgede günümüze kadar Türkler, Araplar, Farslar, Ruslar ve diğer Kafkasya halkları hâkimiyet kurmuş, oluşturdukları medeniyetlerle farklı kültürlerin bölgeye yerleşmesine ve çeşitlilik arz eden zengin bir kültürel yapının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.

Şirvanşahlar, bazı tarihçiler tarafından hanedanlık, bazı tarihçiler tarafından da devlet olarak kabul edilen 1000 yıla yakın (bazı tarihçiler 700 yıl olarak kabul ederler) tarihi geçmişe sahip bir siyasal hâkimiyet sürecini kapsamaktadır. Tarihçilerin bir kısmı bu süreci üç farklı hâkimiyet dönemine ayırmaktadır. Ancak Erken Şirvanşahlar dönemi de dikkate alındığında dört hâkimiyet döneminden bahsetmek mümkündür: Sasanilerin dağ geçitlerini korumak üzere oluşturdukları kadim Şirvanşahlar, Mezyediler, Kesraniler/Kisraniler ve Derbendiler (Aşurbəyli, 2006b:39). Şirvanşahların bölgedeki hâkimiyetleri süresince uzunca yıllar Şirvan, Şamahı ve Bakü gibi şehirler başkent olmuştur.

Bölgede tarih boyunca, varlığını sürdüren halkların yanı sıra değişen siyasi hâkimiyetlerin bir sonucu olarak farklı milletlere mensup halklar da yaşamışlardır. Bütün bunlar sayesinde bölgede çeşitlilik arz eden zengin bir kültürel yapı ortaya çıkmıştır. Derbend, Mingeçevir, Şirvan, Şamahı, Bakü, Gebele, Şeki ve Girdiman gibi şehirlerde Şirvanşahlar'dan kalan kültürel miras belirgin şekilde varlık göstermiştir. Savaşlarda ciddi yıkım ve tahribatla karşı karşıya kalsa da, söz konusu kültürel mirasın, bölgedeki çeşitli şehirlerde somut ve somut olmayan bazı unsurları günümüze kadar da ulaşabilmiştir.

Şirvanşahlar'ın neredeyse bütün hanedanlık dönemlerinde ilim, sanat ve edebiyata hamilik edilmiştir. Sarayda 12. yüzyılda şiir ve edebiyat gelişmiş bu sayede Nizami, Khagani, Felaki ve diğer şairlerin yetiştiği Azerbaycan edebiyat mektebi kurulmuştur. Farsça edebiyat dili olarak kullanılmış, ayrıca Farsça ve Arapça bilimsel eserler yazılmıştır. 12-13. yüzyılların farklı dönemlerinde şehirlerde savunma surları, camiler, tekkeler, saraylar, hanlar, hamamlar, barajlar, kaleler, kale surları ve burçlar inşa edilmiştir. Bu dönemde tarım yükselişe geçmiş, şehirler ekonomik olarak ilerlemiş, zanaat ve ticaret gelişerek mal ve para ilişkileri

güçlenmiştir. Feodal baskılara ve sıklıkla yaşanan savaşlara rağmen devletin ve toplumun ekonomik hayatı kısa sürede yeniden canlanmış, bu da feodal toplumun beklenenden daha hızlı ilerlemesini ve gelişmesini mümkün kılmıştır. Darbendi Şirvanşahları döneminde Şeyh I. İbrahim zamanında şehir kültüründe, sanatında ve şiirinde son derece dikkat çekici bir canlanma ortaya çıkmıştır. Ayrıca 15. yüzyıldan itibaren yaklaşık 100 yıl süren bağımsızlık ve gelişme döneminde Şeyh İbrahim'in oğlu Halilullah, başkent Bakü'yü güzelleştirmiş, günümüze kadar gelebilen Şirvanşahlar Saray kompleksini inşa etmiştir. Güçlü kamu yönetimi kanunlarına ve vergi sistemine dayanan sistemli bir devlet nizamı tesis edilmiş, ortaya koyulan bu yapı, Kafkasya ve Orta Doğu'daki feodal devletlerin kaderini de belirgin şekilde etkilemiştir (Aşurbəyli, 2006b:268).

Şirvanşahlar Devleti'nin hâkimiyeti altındaki bölge çeşitli dönemlerde bilim, kültür, sanat ve ticaret merkezlerinden biri olarak içinde yer aldığı coğrafyanın önemli bir parçası olarak öne çıkmıştır. Zengin bir hammadde, flora ve fauna merkezi olarak, çeşitli el sanatlarının ve ekonomik alanların gelişmesi için uygun koşullara sahip olmasıyla dikkat çekmiştir. Bölgede halıcılık, dokumacılık, ipekçiliğin yanı sıra demircilik, bakırcılık ve kuyumculuk, taşımacılık, silah yapımı ve çömlekçilik oldukça gelişmiştir (Əsədli, 2015).

Muasır Azerbaycan kültürü, kadim devirlerden günümüzdeki düzeyine kadar son derece uzun ve zorlu bir tekâmül sürecinden geçerek büyük bir gelişim sergilemiştir. Bu bağlamda Şirvanşahlara ait gerek somut gerekse somut olmayan kültür unsurları da, günümüz Azerbaycan kültürünün oluşumunda ve şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Şirvanşahlara ait kültürel miras sadece Azerbaycan için değil aynı zamanda içinde yer aldığı bölge açısından da büyük anlamlar ifade etmektedir. Bundan dolayı söz konusu kültür unsurlarının bölgedeki tüm halkları da ciddi oranda etkilediği açık bir gerçekliktir. Şirvanşahlar Devleti'ne ait her türlü kültürel unsurun günümüz koşulları bağlamında değerlendirilmesini ve yaşatılarak geleceğe ışık tutmasını sağlamak büyük önem taşımaktadır.

Şirvanşahlar Devleti'nin bin yıla yakın ömründe oluşan kültürel birikimin korunması, bu birikimin muasır Azerbaycan'ın yaratılmasında kullanılması ve sonraki nesillere aktarılması bağlamında medyanın etkili dilini kullanmak geleceğe yönelik çok ciddi ve önemli sonuçlar doğuracaktır. Bu yüzden sistemli bir program doğrultusunda medya üzerinden Şirvanşahlar Devleti'nin kültürel mirasının gelecek kuşaklara aktarılmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Her şeyden önce devlet tarafından bu doğrultuda oluşturulacak ve Azerbaycan Cumhuriyeti Medeniyet ve Turizm Nazırlığı'nca yürütülecek uzun süreçli bir kültür politikası söz konusu olmalıdır. Genel anlamda bu politikanın, geleneksel kökenli çağdaş ve modern bir çizgide, milli menbalı aynı zamanda evrensel bir yapıda olması gerekir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, bakanlık ve benzeri kurumları aracılığıyla Şirvanşahlar Devleti'nin somut ya da somut olmayan kültürel mirasını konu alan medya ürünlerini destekleyerek teşvik etmelidir. Bu yolla medya ürünlerinin çeşitliliği ve sayısı arttırılmalıdır. Yazı dizisi, kamu spotu, belgesel film ve benzeri eğitici içerikli medya ürünlerinin üretilmesi sağlanmalı, bu sayede her dönem başvurulabilecek bir medya belgeliği/arşivi oluşturulmalıdır. Bunun yanı sıra sinema ve televizyonun seyirci üzerindeki duygusal etkisi dikkate alınarak Şirvanşahlar dönemini ele alan tarihi konulu film, dizi film gibi dramatik yapımların çekilmesi ya da güncel konulu dramatik yapımlarda Şirvanşahlar Devleti'nin kültürel mirasının yansıtılması sağlanmalıdır. Amerika'nın yapay kültürünün dünyaca tanınmasında yahut Uzak Doğu ve Hint kültürel unsurlarının her toplum tarafından bilinirliğinde bu ülkelere ait sinema filmlerinin ve televizyon dizilerinin etkisi son derece büyüktür.

Günümüzde insanların çok büyük bir kısmı birçok olayı medyadan öğrenmekte, birçok bilgiyi medyadan edinmektedir. Bunun bir sonucu olarak dünya, yaşam ve insanlarla ilgili bilgiler, çeşitli konulara yönelik görüş ve düşünceler gazete, dergi, radyo, televizyon ve günümüzde en çokta internet sayfaları gibi medya organlarından aktarılarak toplumlara

benimsetilmeye çalışılmaktadır. Yani bir bakıma medya aracılığıyla önce üzerinde düşünülecek bir dünya yaratılıp ardından da bu dünya hakkında ne düşünülmesi gerektiği empoze edilmektedir. Medyanın bu yaklaşımı dikkate alındığında Şirvanşahlar Devleti'nin her türlü kültürel birikimi, medya ürünleri aracılığıyla topluma aktarılacak hatta benimsetilecek şekilde kullanılmalıdır. Bu bağlamda özellikle televizyonun yeniden yorumlamaya/işlemeye ve tekrarlayarak yayınlamaya imkân tanıyan yayın niteliği de dikkate alınınca kalıcı bir bellek yaratılması söz konusu olabilir.

Dijital teknolojilerin gelişmesi sonucunda günümüzde medya ve iletişim araçları yaygınlaşarak çeşitlenmiştir. Bu doğrultuda dünyanın her tarafında kullanıcısı her geçen gün artan internet yayınları günümüz medyasının en etkili platformuna dönüşmeye başlamıştır. Genel olarak iletişim ve bilgilendirme işlevine sahip olan internet yayınları, kültürel gelişimin gerçekleştirilmesinde ve aktarılmasında da fonksiyonel rol taşır. Şirvanşahlar Devleti'nin kültürel mirası da, oluşturulacak özel sayfalar, bloglar ve sosyal medya platformları aracılığıyla, bir medya organı olan internet üzerinden uluslararası boyutta ve kuşaklar arası nitelikte ifade edilip aktarılmalıdır. Buna destek olarak gelecekte günümüzdekinden çok daha fazla rağbet görüp yaygınlaşacak, toplumsal yaşamda kendine özel ve önemli bir yer edinecek gibi görünen dijital oyun ve yarışmaların da dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle gençlerin ilgi gösterdiği dijital oyun ve yarışmalar, sahip oldukları görsel unsurlar, ele aldıkları konular ve aksiyonlarının ilerleyişi bakımından etkili birer anlatım aracı niteliği taşımaktadırlar. Birer medya organı olarak kabul edilebilecek bu araçların kültür aktarımındaki etkilerini göz ardı etmeden gelecekte sahip olacakları rollere hazırlıklı olmak ve bunlardan etkin, aynı zamanda işlevsel bir biçimde yararlanmanın gereklerini yerine getirmek önemli bir zorunluluktur.

KAYNAKLAR

Arslanoğlu, İbrahim (2000). "Kültür ve Medeniyet Kavramları", Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi, Sayı 15.

Aşurbəyli, Sara (2006a). Azərbaycan Dili və Tarixi Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər, Avrasiya Press, Bakı.

Aşurbəyli, Sara (2006b). Şirvanşahlar Dövləti, Əbilov Zeynalov və oğulları Nəşriyyat-Poliqrafiya Evinin mətbəəsi. Bakı.

Əsədli, Könül (2015). "Azərbaycanın ictimai – siyasi və mədəni həyatında Şirvan bölgəsinin rolü", Ağsu Xəbər Mərkəzi, http://agsunews.az/index.php?lang=az&sectionid=news&id=395 (Erişim Tarihi: 01 Nisan 2024).

İsmayilov, Elnur (2016). "XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendîler Hânedânı)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

Kuçuradi, İoanna. (2009). Uludağ Konuşmaları, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Tylor, Edward B. (1958). The Origins of Culture and Religion in Primitive Culture, Harper&Brothers, New York.